

Gülşən ƏLİYEVƏ-KƏNGƏRLİ,
professor

(Məktublarm izi ilə)

Hər ilin oktyabr ayı həm də Cavidlərin tələyin hökmü ilə yayı payızla birləşdirən bu gözəl ay böyük mütəfəkkir, romantik ədəbi, ədəbiyyatımızın klassiki H.Cavid ailəsinin qismətinə düşüb. Məncə məhz bu ay sadəcə rəqəmlər yada salmaq üçün yox, Cavid irsinə yeni münasibət üçün əlverişlidir. Ümumən, klassik sənətkarların böyüklüyü ondadır ki, onlar hər yeni gələn nəsilə yenidən doğulurlar. Bu nəsil öz ədəbiyyatının iftixarı olan ədəb və şairləri özünəməxsus tərzdə oxumağı bacarmalıdır.

H.Cavidin tələyində ən böyük rol oynamış şəxsiyyət Heydər Əliyev olmuşdur. O, misilsiz fədakarlıq göstərərək, bütün maneələrə sinə gərüb böyük romantik şair və türkçü filosof H.Cavidin nəşni uzadıq Sibirəndə doğma vətənə gətirdi, doğulduğu ulu Naxçıvanda torpağa tapşırırdı. İndi Cavidlər burada müqəddəs bir məqbərədə uyuyur. H.Əliyevin möhtəşəm fəaliyyəti, verdiyi qərar və səracamlar özünəməxsus tarixi, nəzəriyyəsi və estetik hüddüdləri olan bir elm kimi Cavidşünaslığın da inkişafına güclü tökən verdi.

maarifçilik epoxasının və sentimentalizm dövrünün yazıçı və filosofları ədəbi-fəlsəfi məktublardan intensiv olaraq istifadə etmişlər. Bəs ədəbi məktublarm tarixi-fəlsəfi əhəmiyyəti nədədir? Bu suala cavab olaraq aşağıdakı təsnifatı aparmaq olar:

1. Ədəbi məktublarm yaradıcı şəxsiyyətin mühitini, dünyagörüşünü, ədəbi-nəzəri görüşlərini öyrənmək üçün etibarlı məxəzdir;
2. Məktublarm ədəbi-tarixi prosesin meyl və tendensiyaları təyin etmək üçün mənbədir;
3. Ədəbi məktub həm onu yazanın, həm də adresatın-yazılanın xarakterini, əsərlərinin mənasını izah etmək üçün çox dəyərlidir;
4. Hər kəsin yazdığı məktublarm ilk növbədə onun özünün kimliyini göstərən sənədlərdir.

Bu mənada məktublarm XIX əsrdə böyük mütəfəkkir M.F.Axundzadəni, XX əsrdə H.Cavid düzgün dərk etmək işinə xidmət edir.

H.Cavidin məktublarmı onun "Əsərləri"nin beş cildliyinin V cildində (Bakı, "Elm", 2007. Tərtib edəni Turan Cavid, çapa hazırlayan Gülbəniz Babaxanlı, 352 s.) yer alıb. (s.293-343). H.Cavidin (ümumiyyətlə hər bir sənətkarın) məktublarmı da onun estetik ideali mövqeyindən yanaşmaq lazımdır. H.Cavid dünyada ən mükəmməl ədəbi-fəlsəfi cərəyan olan romantizmin nümayəndəsidir. Onun estetik ideali da mahiyyət etibarı ilə romantizm estetikası, romantik-fəlsəfi konsepsiya müəyyənləşdirir. Digər tərəfdən ədəbi məktublarm onların yazıldığı dövrün kontekstində nəzər salmaq lazımdır. H.Cavidin məktublarmı gənclik dövründə görkəmli maarifpərvər, Naxçıvan ziyalı Məhəmməd Tağı Sidqiyyə, sonralar onun oğlu, baş bəlalər çəkmiş, döfələrlə həbs və sürgün olunmuş Məmmədəli Sidqiyyə, böyük alim, M.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin professoru olmuş Əziz Şərifin atası Qurbanəli Şərifzadəyə, eləcə də Əziz Şərifə və sevimli həyat yoldaşı Mişkinaz xanıma yazılmışdır.

H.Cavid ilk məktublarmı fərs dilində yazmışdır. Ona görə də M.T.Sidqiyyə və Q.Şərifzadəyə yazdığı məktublarm mü-

zələtli əfəndim Məşədi Qurbanəli ağa Şərifov damə iqbələhu həzrətlərinə vəsul olacaq bir məktub. Dərsədet. 26 şəban 1324 mübtəq 2 təşrin-i-əvvəl, yaxud oktyabr 1906". (s.307).

Məktub "Məzirəti məxsus": "Bəyani-hal və şərh-i-əhval: "Amma mədəniyyətimiz və təhsilimiz": hissələrindən ibarətdir. Mövzularından H.Cavidin qarışıq üslubda nədən bohs etdiyi aydındır.

"İstanbulda mütəəddid və günəgin teatrrolar var; ələlxüsus ramazanda bütübün kəsəbə və çox əsnafın dükənlari gecələr açıq olub, məfhum olduğuna görə, teatrrol daha ziyadələşir və türklər də o gecələrdə teatroya getməyə artıcaq talib və rəğib oluyurlar" (s.310).

Buradan məlum olur ki, H.Cavid İstanbulda teatr həyatı ilə əşina olmuş, bəlkə də onda dram əsəri yazmaq meyl-i buradan yararlanmışdır.

XIX əsrin sonu - XX yüzilliyin önləri İstanbul milli həyatın, türkçülük və turançılığın intibah dövrü idi. H.Cavid və digər Türk dövlətlərinin münəvver gəncliyi bu qaynar həyata, münbit ərəziyə toxum kimi soplılmışdılar. Bu mühit Əbdülhəq Hamidin, Rza Tofiqin, Tövfiq Fikrətin, Namiq Kamalın, Ziya Gökalpın ruhu ilə nəfəs alırdı. Burada Azərbaycan türkləri - Hüseyin Cavid, Bəkir Çobanzadə, Əmin Abid kimi gənclər təhsil alır, türk ruhu mənimşöyürdilər. "Mədəniyyətə həsr edilmiş bu əsrdə hamı elm əldə etməyə rəğbət və hər kəs mərifət qazanmağa qeyrət göstərir, heç mükəndürki, biz bəsinət gözümüzü yumaq, qəflətə, cəhəlatə cumaq!" (s.312).

Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı 14 iyun 1909-cu il tarixli məktubun əvvəlində verilən bir qeyd diqqətimizi çəkdi: "Yalnız kəndiniz oquyacaqsınız..." Bu məktub müəmməlidir. Baxaq: "Əfəndim! 20 mayda mühərrər məktubunu (yaxud məktubunuzu) keçən həftə Hacıbaba ağanın kantordan aldım. Bədayətindən nihayətində qədar iki-üç dəfə təkrar-təkrar oqudum. Gah məsrur, gah məmmun, gah məhzun oldum... Məktubun ilk səhifəsi hər şirindillinin, hər insaniyyətpərvor qiyafəsinə girənin iddialarını boş və şarlatanlıqdan ibarət kibi göstərir" (s.325).

bilgilər verir. Əziz Şərifə 30 may 1916-cı il tarixli məktubunda yazıb: "Sənin məktubun ölü və yorğun kənlümü diriltidi, fəhləndirdi". Bircə bu yarım cümələ böyük sənətkarın vəziyyətini, buna binaən onun zamanının özici xarakterini təsvir etməyə imkan verir. Ədəbi məktubun gücü də elə bundadır. Əziz Şərif ona yazıb ki, "Təz-təz məktub yazıb səni narahat etməyə cürət etməm". H.Cavid onun bu qeydinə ərklə irad tutur: "Məktub yazıb bəni narahat etmək cürətinə" gəlinə, sana qızamaq, danılmamaq mükəndə deyil... Çünki bu kəlmələrdə bir qəddər rəsmiləşirsən. Gözlə və müəttər bir güdükənsiz olmağın kibi, fəzilətli, müstəid bir insan da qüsuruz olamaz" (s.335).

Bəlaliklə, məlum olur ki, böyük sənətkar məktublarmı xüsusi əhəmiyyət verib, müasirləri ilə ünsiyyəti qiymətləndirmiş. Onun məktublarmda əsərlərinin tələyi, bədiə yaradıcılıq qayğıları bərasində də öz dilindən söylenilmiş həqiqətləri müəyyən edirik: "Şeyx Sənan"ı vaqtızsız öyrətdim. Daha münasib vaqtda biraqalmıydim, çünki, o, nəşr edilədi günlərdə siyasət ələmi həyəcanlı dəqiqələr keçiriyordu. Xalq da, təbiə, bütübün ruhuyla müharibəyə təqib ediyordu. Zətən bu bir qanundur: siyasət rol oynarkən, ədəbiyyatı susar. Təbiə, susmalıdır da"... (s.336). Burada siyasət və ədəbiyyat məsələsi qoyulur; H.Cavid siyasət olan yerdə ədəbiyyat susmalıdır deyir. Bizə ədəbiyyat hər cür siyasətdən üstündür - ədəbiyyat əbədi, siyasət ötürdür! Əsas məsələ də əbədini ötürənin ayırmaqdır...

H.Cavid bu məktubda "Şeyda" adlı bir faciə, sadə bir şey yazmışdır da qeyd edir. Əziz Şərifə 4 mart 1923-cü il tarixli məktubundan öyrənirik ki, Əziz Şərif onun "Şeyx Sənan" və "Uçurum" pysesləri haqqında məqalə yazıb, lakin bu yazının hələ oxumadığını H.Cavid yazır. Həmin məktubda 1918-ci il mart hadisələri nəticəsində mətbəənin yandırıldığını və kitablarının məhv olduğunu da qeyd edir. "Bənim halıma gəlinə, pək dərğun və donuq bir haldayım. Yeni yazmış bulunduğum "Peygəmbər"i islah edib ortaya çıxarmağa vaqtim yox" (s.339) deyə yazıb. Bu qeyd də romantik şairin real durumunu, bir şəxsiyyət kimi varlığını əks etdirir.

H.Cavid 20-ci illərin sonuna yaxın müalicə almaq üçün Kislovodskdə olanda həyat yoldaşı Mişkinaz xanıma iki məktub ünvanlayıb: 24 həzirən 1927-ci il tarixli məktubunda oxuyuruq:

"Əziz sevgili Mişkinaz!

Vannalar və elektrik bəndə hal qoymamış, nəinki uzun məktub yazmaq, hətta qisasına da ərinirəm. Daha doğrusu, Məşədi İbad kibi adıma da özğədən soruşuyorum. Vannalar bütübün-bütübün əsabi və hafizəyi bərbad ediyor. ...Ərtəqlə söylə ki, gözü Turancığın üzərində olsun, savaşmasınlar..." (s.342). Bu məktubdan böyük şairin xəstəliklə mübarizə apardığını, ailəsinə, övladlarına həssas ata məhəbbətini şahid oluruq. Bu səadət 10 il çəkəcək, on ildən sonra 1937-də tələtlərin başlanacaq. Şairin həyat sevgisi sənəcə, özünün və məhrəbin ailəsinin kədərlə günləri tüğyan edəcək.

H.Cavidin məktublarmı yeni-qalmaqlı XX əsrə dərk etməyə, Azərbaycan gəncliyinin Şərqlə bağlı ümidlərinin puca çıxdığını dərk etməyə kömək edir.

Hər məktub bir əsər, hər sətir bir həqiqətdir. Çünki məktublarm yazıcının istiqbalını əks etdirir. İctimai-tarixi aurasını əks etdirir. Ümumən, məktub mütəfəkkirlərin maarifçi görüşlərini açmağa, onların səhnə arxası vəziyyətini müəyyənləşdirməyə kömək edir, yaradıcılığın sirlərini duyurmağa şərait yaradır.

H.Cavidin məktublarmı da onun sevir və dram yaradıcılığına, faciəli həyatına çəkilmiş illüstrasiyalardır. Onu bir insan, bir sənətkar və ən başlıcası bir şəxsiyyət kimi dəqiq xarakterizə edir.

CAVIDİN EPİSTOLYAR İRSİ

Heydər Əliyevin Hüseyin Cavid konsepsiyasının nəzəri-fəlsəfi mahiyyəti belədir: "Hüseyin Cavid XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin inkişaf etməsində misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Hüseyin Cavid Azərbaycan xalqının, onun mədəniyyətini, ədəbiyyatını, elmini yüksəklərə qaldıran böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Hüseyin Cavidin yaratdığı əsərlər Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Onlar bu gün üçün, gələcək nəsillər üçün dərslik kitabıdır. Hüseyin Cavidin bütübün yaradıcılığı, bütübün fəaliyyəti Azərbaycan xalqının mədəniyyətini yüksəklərə qaldırmaqdan, xalqımızın azad, müstəqil xalq etməkdən ibarət olubdur. Onun bütübün yaradıcılığı Azərbaycan xalqını milli azadlığa, müstəqilliyə çatdırıbdır. O, həmişə öz iradəsi ilə yaşamış, öz iradəsilə millətine sadiq olmuşdur, millətini, xalqını həddindən artıq sevmiş və millətine həddindən artıq xidmət edəni bir insan olmuşdur.

Azərbaycan romantizminin öndəri, filosof şair H.Cavid haqqında çox yazılıb. Cavid Azərbaycan xalqı var olduqca ehtiramla yad ediləcək. Onun nisbətən az öyrənilmiş məktublarmı diqqət çəkərk istəyirik. Məlumdur ki, öz xalqlarının və dünya ədəbiyyatı tarixində müstəsna yer tutan sənətkarlar indiki kimi yüksək texnologiyaların olmadığı dövrlərdə dərk etmək üçün məktub xüsusi rol oynayır. XVIII əsrdən üzü bəri

rəkkəb ibarələrlə dolu çətin üslubdadır. Qurbanəli Şərifzadəyə məktubundan bir parçanı misal veririk:

"Maarifpərvər əfəndim həzrətləri!

Əvvəllən ümid və rica ediyorum ki, ricalı-himmət və oqbabı-qeyrət həpsi səlamülmizac olub kəmalı-sihhət və istiqamətdədirler.

Və saniyəni lillahi - həmd vəlminnə, fədəvi sayeyi mərahim-vəveyi həzrəti - xülaftəpnahdə kəmalı-əmniyyət və məmmuniyyətlə seyrü-səyahət və kəsbimərifət edib, dürlü-dürlü istifadələr edirm". (s.301-302). Bəlaliklə, fəzilət məlum: H.Cavidin ilk (1903-1912-ci ildə yazdığı G.Ə.K.) Şərq ədəbiyyatında və rəsmi sənədlərdə mövcud olan bəlalətli üslubda yazılıb. Və bu məktublarmda o yazdığı məktublarmın gec çatmasından, İran poçtxanalarının yaxşı işləməməsi ucubətindən qəzətləri ala bilməməsindən şikayətlənir. H.Cavid bu məktublarmda Türkiyəyə olan sevgisini və heyrətini ifadə edir.

"Trabzon çox eyi və səfali ruhərvərvər və nəşətgüstər bir bəlgədir... Altı saatdan sonra vapora evdət edib rahat olduq... 36 saat birbaşə yol gəlib gecə saat üç bucuqda İstanbulun boğazına daxil olduq. Öylə ki, sübh açıldı, taməşə etdik. Boğaz nə Boğaz!!! Allah zaval verməsin..." (s.304).

H.Cavidin bu dövr məktublarmı belə başlayır: "Naxçıvanda. Səmahətli və fə-

Sonra Cavid "naxçıvanlılardaki hissimilli, əcəba, bir tərbəyiyə-mədəniyyə məhsuludumdur", "Mən Qafqasyanın istiqbalını - İrana nisbətə - daha ziyadə parlaq görüyorum", "Bən kondim bə hər hal istədiyim kibi düşünüyorum", "Fəqət Naxçıvanda yaşamaq bəncə ən məhalətdandır" (s.326, 327, 328, 329) kimi sətirlər yazır. Və bu cümlələrdən Q.Şərifzadəyə nə üçün "məktubu tək oxuyun" qeydi aydınlaşır: H.Cavid dövrünün - İrannın, Osmanlının və Naxçıvanın bir para siyasi problemlərinə münasibətini bildirir.

H.Cavidin Qurbanəli Şərifzadəyə məktublarmı uzun, lakin Məmmədəli Sidqiyyə yazdıqları yığcamdır: "Əzizim Məmmədəli! İyulun iyirmi-iyirmi beşinə qədər mükəndə olsa uşaqlardan birinə zəhmət verib, "Şeyx Sənan"ı yazdırıb göndərsəniz bənə pək ziyadə məmmun etmiş olursunuz... Hüseyin Minazov cənalarmına məxsus ərzi-əhtiram.

Naxçıvan siz gətdikdən sonra pək çox təbəddülatə uğramış. İnsan hava yerinə adətə od-alov tonəffüs ediyor (s.333). H.Cavid bu məktubu 8 iyul 1913-cü ildə Naxçıvandan yazıb. Bu məktubda onun tarixi-ictimai vəziyyəti, mühitinin və özünün gərgin, mənəvi-psixoloji durumu dəqiq qeyd olunur.

H.Cavidin Əziz Şərifə məktublarmı onun 1916-1923-cü illərdəki durumu, fəal yaradıcılıq problemləri bərasində